

Källkritisk nyckel

William Hogarth var en brittisk målare som gärna ifrågasatte sin samtid. På denna bild, *Falskt perspektiv* från 1753, kritiserar han inte samhället direkt, men visar att allt som man ser inte är det man egentligen ser. Finn fem fel!

Källkritik handlar om att förhålla sig kritisk till de källor man använder sig av. En källa är vanligen ett skriftligt dokument som berättar något om vad som hänt. Källkritik är sunt förnuft i en strukturerad form. En källkritisk metod kan liknas vid ett verktyg som gör det lättare att avgöra vad som är sant eller falskt i en text.

Det är främst historiker som använder sig av källkritik i den form som beskrivs här. Men även för journalister och i domstolar är källkritik mycket viktigt för att bedöma sanningshalten hos olika källor och i vad personer säger. Att tillämpa ett källkritiskt förhållningssätt är också mycket användbart i vårt vardagsliv.

Källkritiken består av tumregler som gäller i de flesta fall, men inte i alla. Man måste använda sitt sunda förnuft och även tala om hur och varför man kommit fram till något. Den mest grundläggande utgångspunkten i källkritik är att alla ljuger. Men en lögn behöver i det här sammanhanget inte bestå av falska påståenden utan kan också handla om urvalet av fakta och hur fakta presenteras.

Historiska källor kan vara allting som ger kunskap om det förflutna. Historiker använder sig traditionellt sett av skrivna källor medan föremål oftast används av arkeologer. Bilder, tavlor och muntliga berättelser kan också vara källor och dessa brukar användas av konstvetare, etnologer och arkeologer. Även en nyhetstidning eller ett TV-program är källor. Det är viktigt att bedöma källan utifrån hur lämplig den är i sammanhanget; en och samma källa kan ge ett mer trovärdigt svar på en fråga och ett mindre trovärdigt svar på en annan.

Källor kan användas på två sätt av historiker: dels för att beskriva verkligheten (berättande aspekt), dels för att ge oss kunskap om hur källor skapas och författarens syn på olika företeelser (kvarleveaspekt). För att kunna avgöra om ett påstående i en text är sant eller falskt använder sig historiker av olika kriterier, nämligen de fyra verktygen: närhet i tid, beroende, tendens och rimlighet.

Identifikation av olika sorters källor

För att överhuvudtaget kunna vara källkritiska måste vi veta något om själva källan. Det finns då några viktiga aspekter av källan som vi måste identifiera. Vi behöver få reda på källans:

- genre
- syfte
- författare
- äkthet

Genre

Först bestämmer man vilken genre källan tillhör: nyhetstidning, rese-schildring, debattartikel, dagbok, reklam eller något annat. Olika slags källor är lämpliga för att få reda på olika saker och man måste också tänka på att läsa dem på olika sätt:

- Memoarer som är skrivna sent i livet, kanske 50 år efter att något har hänt, är opålitliga i detaljerna eftersom människor glömmer saker ju längre tid som går.
- Politiska ledarsidor i dagstidningar är starkt påverkade av den ideologi som tidningen står för och de politiska strömningarna i landet.
- Tidningars krönikor eller kåserier använder ofta ironi.
- I en dagbok – som är privat och inte tänkt att andra ska få läsa – kan man komma en persons innersta tankar mycket nära.
- En reklamtext överdriver ibland så mycket att det gränsar till lögn.
- I en skönlitterär bok är karaktärerna och händelserna vanligen uppbyggda.
- En lag säger vad som är tillåtet eller förbjudet men ingenting om hur vanliga brott är.

Källans syfte

Dessutom är det viktigt att veta källans syfte. Ibland kommer vi långt genom att bestämma vilken genre som källan tillhör. Men det räcker inte alltid. Om vi inte vet syftet kan vi läsa källan helt fel.

Om en text beskriver ett beslut som tagits av riksdagens som "fantastiskt", kan det vara ett oerhört bra beslut enligt författaren. Men samma "fantastiska" beslut kan också betyda att det varit ett mycket dåligt beslut, om författaren varit ironisk.

Författaren

Det är också viktigt att ta reda på vem författaren är. Vilken bakgrund har han eller hon? Är han politiskt aktiv i något parti? Är hon djurrätts-

genre = typ av material/text

aktivist? Är han fackföreningsrepresentant – och i sådana fall från vilken fackförening? Är hon rasist? Genom att känna till detta blir det lättare att avslöja överdrifter, rena lögner och hur han eller hon kan ha förstått en händelse.

Äkthet

En förutsättning för att kunna använda en källa är givetvis att den är äkta, det vill säga att ingen har förfalskat en handling. I normalfallet är det för historiker väldigt ovanligt med förfalskningar – det är ytterst sällan några nya historiska förfalskningar avslöjas. Men frågan är viktigare idag när mycket information hämtas från Internet. Där finns inga originaldokument utan bara texten, vilket gör det mycket svårare att undersöka en källa.

Berättande aspekt

Den berättande aspekten av en källa är det som gör anspråk på att beskriva verkligheten, exempelvis att Gustav Vasa dog 1560, att Per Andersson mördade sin hustru år 1724 eller att den svensk-norska unionen upplöstes 1905.

Påståendet behöver inte vara sant, men författaren till källan måste ha för avsikt att beskriva verkligheten. Om författaren istället skriver en skönlitterär roman med påhittade karaktärer om Karl XII:s död, så kan vi inte använda den boken för att avgöra vem som dödade kungen.

Men även om författaren faktiskt försöker beskriva verkligheten kan vi inte tro på honom utan vidare: han kanske har sett fel eller minns fel. Eller kanske vill han luras.

Vi är tvungna att gå via författarens sinnen: syn, hörsel, smak, lukt och känsel. Uppgifterna är bara indirekt tillgängliga för oss. Författaren berättar vad han eller hon sett eller hört för oss. Därför måste vi göra en bedömning om vi kan tro på det som författaren berättar för oss genom att kontrollerna fyra olika kriterier:

- Närhet i tid
- Beroende
- Tendens
- Rimlighet

Närhet i tid

Det är viktigt att ta reda på hur lång tid det har gått mellan det som källan berättar om och källans nedtecknande. Eftersom människor glömmer vill historikern använda källor som ligger så nära i tid som möjligt till det inträffade. Hur nära i tid "nära" är, får bedömas i det enskilda fallet.

Tveksam äkthet

Denna bild på ett avlatsbrev cirkulerar på Internet. Texten skiljer sig markant både när det gäller språkbruk och längd från andra avlatsbrev av Johannes Tetzl. Innehållsmässigt framstår det närmast som en karikatyr av ett avlatsbrev. Det finns inte heller uppgivet var originaldokumentet finns. Det kan alltså vara frågan om en förfalskning.

Texten lyder:

I kraft av alla helgon, och i medkänsla gentemot dig, löser jag dig från alla synder och missgärningar och befriar dig från allt straff i tio dagar.
Johannes Tetzl

Det är omöjligt att ge ett svar som gäller i alla enskilda fall. Det tar inte särskilt lång tid att glömma något. Memoarer är därför svåra att använda, särskilt när det gäller detaljer som hänt för länge sedan. Kommer du själv ihåg vad du åt till lunch för exakt en vecka sedan? Kommer du ihåg vilken färg på tröjan personen bredvid dig på bussen hade?

Givetvis beror minnena mycket på händelsen som ska beskrivas. Vissa händelser, till exempel första kyssen, minns man bättre än en vanlig lektion. Och ibland kan det vara så att man kan redogöra för vissa traumatiska händelser bättre när det gått en tid.

Beroende

Viskleken känner du säkert till – den lek där man sitter i en ring och en person i ena änden viskar något i örat på sin granne, som sedan förmedlar denna viskning vidare. I slutändan brukar meningen ha förvandlats – ibland väldigt mycket. Ju fler led, desto fler möjligheter till förvanskning. Men det kan räcka med bara ett led för att ”förstöra” informationen.

En historiker frågar sig om hans källa är beroende av någon annan källa. En förstahandskälla är en ögonvittnesskildring och om denna iakttagelse förs vidare blir nästa led en andrahandskälla. Om Eva ser ett slagsmål och skriver en berättelse om detta är den en förstahandskälla. Om Eva istället berättar vad hon sett för Anna, som sedan skriver en text om händelsen, blir Anna en andrahandskälla. En förstahandskälla är alltid att föredra framför en andrahandskälla.

Det spelar ingen roll om du hör ett rykte från tio personer, om alla dessa personer hört det från en och samma upphovsman. Det spelar alltså inte någon roll för trovärdigheten att det är många som berättar något. Det kan till och med vara sämre, eftersom vissa kan ha fått uppgifterna via flera led som förstått informationen på olika sätt och därmed förvanskat den.

För att kunna säga att något faktiskt har hänt brukar man säga att det krävs två av varandra oberoende belägg. Det betyder att två personer måste ha sett händelsen. Men självfallet kan det bli fel ändå.

Tendens

Ligger det i författarens intresse att lyfta fram vissa uppgifter? Finns det skäl för honom eller henne att ljuga? Kan vi utan vidare lita på den miss-tänkte gärningsmannens ord om att han inte har mördat sin svåger?

Tendens handlar inte bara om någon ljuger – medvetet eller omedvetet – utan även om vad som presenteras och hur det presenteras. När det gäller statistik brukar man säga att man kan bevisa nästan vad som helst genom att välja ut och sammanställa vissa uppgifter.

Om Hederlige Harry gör reklam för sina begagnade bilar, bör vi inte lita på hans ord att de är "otroligt välskötta". Det finns en uppenbar risk för att Harry överdriver. Men vi ska inte heller självklart tro på en artikel i kvällstidningen som målar ut Harry som en bilskojare. Kvällstidningar vill sälja lösnummer och behöver därför uppseendeväckande artiklar som gärna handlar om vanliga människors ekonomi.

Rimlighet

Det som vi hör måste stämma överens med vår kunskap i övrigt. Ta till exempel häxprocesserna som spred sig som en löpeld genom Sverige under 1600-talet och som innebar att flera hundra kvinnor avrättades. Det finns egentligen inga problem med de källkritiska kriterierna närhet i tid, beroende och tendens. Många vittnesmål kom till mycket nära i tid till händelsen. Det fanns mängder med oberoende vittnesmål, bland annat från barn som hävdade att de blivit bortrövade till Blåkulla. Dessutom hade de som vittnade ingen anledning att ljuga – det förekom till och med unga kvinnor som själva anmälde sig till domstolarna. Men vi tror ändå inte på dem, eftersom vi med dagens kunskap förknippar tro på häxor med vidskepelse.

Rimlighetsaspekten är viktig att använda för att avgöra om något överhuvudtaget kan existera. Däremot är den aspekten inte tillämplig för att avgöra hur sannolikt det är att något har hänt.

Problem

Anta att vi har ett "perfekt" vittne som med egna ögon sett någonting när det hände. Han har inte någon som helst anledning att ljuga. I normalfallet kan vi lita på hans uppgifter, men problemet är att människor kan manipuleras och även missförstå saker.

I ett psykologiexperiment visade man en bild som föreställde ett hus för sjutton studenter. Därefter fick de svara på frågan åt vilket håll röken från skorstenen gick. Fyra studenter hade ett så gott minne att de faktiskt kom ihåg röken. Av dessa personer mindes tre stycken att den gått åt vänster, medan en person hävdade att den hade gått åt höger. Problemet var bara att det inte fanns någon rök på bilden.

Vad vi ser beror alltså även på vad vi förväntar oss att se. I områden där man av tradition hävdar att det finns enögda tomtar ser nästan alla personer tomtar med just ett öga. Och i andra områden där sägnerna talar om tomtar med två ögon, har de iakttagna tomtarna just så många ögon.

Kvarleveaspekt

Kvarleveaspekten är den andra aspekten (utöver den berättande aspekten) som en källa kan ha. Det är källans egen tillkomstprocess.

Kvarleveaspekten är – till skillnad från den berättande aspekten – direkt tillgänglig för historikern, det vill säga att vi inte behöver gå via någon annans sinnen för att komma åt kvarleveaspekten. Det innebär att vi kan lita på kvarleveaspekten – vi behöver inte använda de källkritiska verktygen (närhet i tid, beroende, tendens och rimlighet) – om vi vet källans syfte.

En dagstidnings tillkomstprocess är skapandet av tidningen. Det kan handla om hur man skriver en artikel, formger tidningen, bestämmer vilka nyheter som får vara med eller vilka ord man använder för att beskriva något.

Kvarleveaspekten används på två sätt:

- För att få kunskap om hur en författare gjorde någonting (förtalade någon, skapade reklam för något, skrev en lagtext, berättade en saga, argumenterade för en sak).
- För att få kunskap om en författares syn på någonting (kärlek, kvinnor, döden, liberalism).

Om vi vet att källans syfte var att argumentera för kvinnlig rösträtt, kan vi vara helt säkra på hur vår författare argumenterade för saken – det står i källan. Det är direkt tillgängligt. På samma sätt är det med de beskrivande orden (adjektiven) som författaren använder för att beskriva till exempel kvinnor – de talar om för oss hur författaren såg på kvinnor.

Inte alla källor har både kvarleveaspekt och berättande aspekt. Alla källor har kvarleveaspekt, eftersom alla källor har en tillkomstprocess. Däremot behöver en källa inte ha någon berättande aspekt. Lagar har inte berättande aspekt, eftersom de inte beskriver verkligheten, utan säger vad som borde hända om någon bryter mot en viss lag. Inte heller har skönlitterära böcker berättande aspekt, eftersom de bara beskriver en påhittad verklighet. Men det finns romaner som utspelar sig i den riktiga världen – på så sätt kan det finnas berättande aspekt även i romaner.

Källkritik på Internet

Egentligen är det ingen skillnad mellan uppgifter i en bok eller på Internet. De måste båda granskas källkritiskt. Men problemet är att det finns så mycket osann, vinklad och överdriven information på Internet. Hur ska man göra med uppgifter som man hittar där? Hur skiljer man de sanna påståendena från de falska?

- För det första gäller det att finna en pålitlig hemsida. Men hur vet man att en sida är pålitlig? Officiella hemsidor från en pålitlig organisation kan vi oftast lita på. Ett bra tips är att leta efter vem som står bakom hemsidan. Om det är till exempel regeringen, Röda korset eller ett universitet är det oftast bra.
- Sök efter sidor med auktoriteter som går att kontrollera. En person som kallar sig för "expert" kan vara vem som helst. Men en professor i ett ämne måste finnas vid en högskola eller universitet. Sök efter den personen och kontrollera att uppgifterna stämmer. Var misstänksam mot otydliga uppgifter om personer eller institutioner. Om man inte kan kontakta den eller de som står bakom sidan, bör man vara extra uppmärksam.
- Sök efter en sida som uppdateras ofta. En sida som är många år kan vara föråldrad och inte innehålla den senaste informationen. Problemet är att det inte går att veta vad som uppdaterats.
- Kontrollera beroendet på en sida genom att kontrollera vissa formuleringar. Kopiera en textsträng och leta efter den på någon sökmotor.
- Kontrollera toppdomänen (".se", ".gov", ".com"). Det kan ge en vägledning om hur pålitlig hemsidan är:
 "gov" innebär att det är en amerikansk statlig myndighet.
 "mil" hör till krigsmakten.
 "edu" innebär att ett universitet eller en annan utbildningsorganisation står bakom den.
 "org" står för ideella organisationer.
 "com", "net" och "info" kan vara praktiskt taget vad som helst.
 "se" talar om att det är en svensk sajt.
- Är det en "ren" adress med eget domännamn eller pekar den kanske på någons privata användarkonto, som till exempel www.internetoperator.se/andwik/23bg45? Seriösa sajter har ofta rena adresser, men det kan även oseriösa sidor ha.
- Det allra bästa sättet att kontrollera en uppgift på Internet är att gå till ett erkänt uppslagsverk och dubbelkolla uppgiften där. Tänk på att artiklar i Wikipedia kan vara både felaktiga och vinklade eftersom de ibland skrivs av personer som vill påverka människors uppfattning om en händelse eller företeelse.

Samband Källkritik

För att vi ska kunna lita på en uppgift är följande mycket viktigt:

- Vi försöker använda en källa som är nära händelsen i tid.
- Förstahandskällor (ögonvittnen) är mer tillförlitliga än andrahandskällor. Det bör också finnas två oberoende förstahandskällor.
- Källförfattaren ska inte ha någon anledning att ljuga.
- Påståendet måste vara "rimligt".

Ordförklaringar:

Kvarleveaspekt: Resultatet av källans egen tillkomstprocess.

Berättande aspekt: Anspråk på att beskriva verkligheten.

Tendenskriteriet: Finns det någon anledning att tro att källproducenten (medvetet eller omedvetet) talar osanning? Finns det skäl för honom eller henne att ljuga, försköna eller överdriva?

Närhetskriteriet: Hur lång tid har det gått mellan källans nedtecknande och det som källan berättar om?

Beroendekriteriet: Är källan beroende av någon annan källa?

Rimlighetskrav: Är det som står i källan rimligt, med tanke på vad vi "vet" för övrigt?

Modell över de källkritiska begreppen

